

ВАРІАТИВНІСТЬ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ТВОРАХ Г. СМОТРИЦЬКОГО

Царалунга І. Б. Варіативність староукраїнської мови у творах Г.Смотрицького.

У статті розглянуто явище варіативності в мові творів Г. Смотрицького. Проаналізовано фонетичні, морфологічні та лексичні елементи, з'ясовано причини мовних хитань.

Ключові слова: варіативність, мовний паралелізм, мовний вплив, північноукраїнські говори, запозичення.

Царалунга И. Б. Вариативность староукраинского языка в творчестве Г. Смотрицкого.

В статье рассматривается явление вариативности в творчестве Г. Смотрицкого, анализируются фонетические, морфологические, лексические элементы, выясняются причины языкового параллелизма.

Ключевые слова: вариативность, языковой параллелизм, языковое влияние, североукраинские говоры, заимствование.

Tsaralunha Inna. Old Ukrainian Language Variability in the Works by G. Smotrytskyj.

The article deals with the phenomenon of variability in the works by G. Smotrytskyj. Phonetical, morphological and lexical elements were analyzed. The reasons of language versatility were find out.

Key words: variability, borrowings, language parallelism, language influence, northern Ukrainian dialects.

Загальнонародна мова – це сукупність усіх слів, словоформ, особливостей вимови, притаманна певній нації. Основу національної мови утворюють територіальні діалекти. Літературна мова – наддіалектна, унормована форма загальнонародної мови. Вона свідомо опрацьована і стандартизована за певними принципами – мовними нормами. Проте впродовж усієї історії розвитку у процесі становлення мовних норм українська літературна мова синтезувала в собі елементи, неоднорідні на усіх структурних рівнях. Така невпорядкованість звукової, граматичної, лексичної підсистем мови реалізувалася у варіативних елементах мовної структури на різних етапах її існування. Як складна динамічна система, що змінюється в часі, мова становить зв'язок частин, створених у різні періоди, давніх і нових, питомих і запозичених, є поєднанням елементів

того чи того місцевого діалекту. На ранніх етапах розвитку української мови розбалансованість її підсистем зумовлювалася і недосконалістю орфографічної організації, зокрема відсутністю описів цієї мови (граматик, словників), які кодифікували б мовні норми.

Варіативність мовних одиниць як явище в системі української мови недостатньо опрацьована у вітчизняному мовознавстві. На сучасному етапі визначено поняття «варіативність норми» – діалектична взаємозалежність стабільності і змінності в мовній нормі як головного показника літературної виробленості мови [6, с. 60]. Проте питання про власне рівень змін у мові, їх кількісний і якісний показник у конкретний період розвитку писемно-літературної мови, їхній вплив на формування певного мовного узусу становлять чималі лакуни в дослідженнях з історії української мови. Тож актуальними постають проблеми виявлення варіативності мови протягом її становлення й розвитку, реалізації різних елементів мовної системи на певних етапах функціонування мови, специфіки впорядкування лексичного, фонетичного, граматичного рівнів мови і впливу різних факторів на ці процеси.

Найбільш ґрунтовне дослідження різних варіантів української мови в її історичному розвитку здійснив І. Г. Матвіяс [1]. У монографії «Варіанти української літературної мови» вчений розглянув особливості варіативності української мови на різних її етапах, з'ясував причини і наслідки існування неупорядкованих різнорівневих мовних елементів, визначив шляхи унормування української мови як системи.

Явище варіативності староукраїнської літературно-писемної мови на прикладі ділових документів північноукраїнського ареалу XVI століття детально описав В. М. Мойсієнко [2]. У статті «Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові» дослідник простежив екстралінгвальні чинники розбалансованості староукраїнської мови, проаналізував випадки варіативного вживання фонетичних, морфологічних та лексичних елементів, встановив причини таких мовних хитань.

Певний мовний паралелізм був притаманний не лише староукраїнським офіційно-діловим текстам XVI ст., а й світським творам того часу, зокрема полемічній літературі. Спробуємо дослідити варіативність мовних елементів різних рівнів у збірці Г. Смотрицького «Ключ царства небесного», представленому увазі дослідників як факсимільна копія видання 1587 року і як метаграфований текст [5]. Визначимо фактори, які впливали на виникнення паралельних мовних утворень, з'ясуємо причини і наслідки цього явища.

Видана українською літературно-писемною мовою, пам'ятка містить унікальний матеріал для вивчення й аналізу української мови другої половини XVI століття. Г. Смотрицький, уродженець Поділля, створив її перебуваючи на посаді ректора Острозької академії. Людина енциклопедичних знань, філософ, ревний православний християнин, –

митець добре володів грецькою, латинською, церковнослов'янською мовами [4, с. 95]. Проте в основі його творів – народне мовлення, зрозуміле і високоосвіченій шляхті, і широким верствам населення. Окрім того, на мовотворчості Г. Смотрицького, як і загалом на усьому тогочасному українському суспільстві, значний відбиток залишили західноєвропейські реформаційні процеси. У культурно-освітню сферу життя українців проникають чужоземні явища і реалії, разом з тим і мовні елементи, вислідом чого є велика кількість запозичень. Не можна оминати увагою притаманний тодішньому церковному письму другий південнослов'янський вплив, зумовлений певними релігійними і культурними причинами. Безперечно, такі активні процеси спонукали до появи різних варіантів лексичних, фонетичних, морфологічних одиниць у писемно-літературній мові, позаяк і в одному із перших полемічних творів українського письменства другої половини XVI століття «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького.

Фонетична варіативність елементів викликана перш за все реалізацією давнього *ǣ: вѣчноє 1 – вєчного 18, всѣми 17 – всемі 30, вѣмь 15 – вєм 35, се дѣеть 36 – деєтсѧ 26, змѣтовали 18 – зметывать 28, крѣпко 8 – крепко 10, намѣсникомъ 19 – намесникомъ 19, недѣлами 30 – недел три 30, ѡтмѣны 16 – ѡтменою 41, тобѣ 16 – тобе 2; далѣй 3 – далее 1, мѣшати 11 – змешавши 6, мѣсло 14 – мѣсело 32 та ін. Для аналізованої пам'ятки характерне вживання ятевого рефлексу ε, притаманного північноукраїнським говорам. Більшість словоформ фіксують його під наголосом. Маємо також поодинокі засвідчення південноукраїнських варіантів (у наголошеній позиції): всѣ тыє рѣчи 1 – вси мало помѧтают 9, довтѣпныи 25 – довтипный 25, лѣпшее – липшее 3. Можливо, це відображення рідної митцеві подільської говірки. Вплив польської вимови простежується у варіантах: пременѧтисѧ 1 – пременѧючи 37, а також у потрійній варіативності: целый 23 – цѣлое 8 – цалый 30.

Виразні фонетичні варіанти ілюструють звукові рефлексії, пов'язані з виявом колишніх *ǣ, *'a: взѧвши 8, взѧл 12 – взєла 18; кнѧж 2 – кнежти 1; глѧди 16 – глєдить 28; десѧти 30 – десєти 30; памѧтают 9 – памєтаєть 27; точитсѧ 30 – точитсє 3 та ін. Такі вияви фонем відбивають особливості поліського вокалізму, для якого властиве вживання у наголошеному складі я (ѧ), в ненаголошеному – ε.

Голосний o реалізується у таких варіантах: зрозумєти 33 – зразумѣти 10, жодєн 34 – жадєн 13, кождомѣ 4 – кождомѣ 6, толко 1 – тылко 32. Перехід o в a в ненаголошеній позиції – зрозумєти 33 – зразумѣти – є відображенням церковнослов'янських фонетичних рис, у наголошеній – жодєн 34 – жадєн 13 – польськомовної вимови, а варіанти кождомѣ 4 – кождомѣ 6 – це пряме продовження давніх українських форм. Хитання o – ы зумовлені переходом o в i в новозакритому складі і його спорадичним

розмовним варіантом *ы*, успадкованим із польської мови. Варіативне вживання словоформ *десаѣть дновъ 30 – десаѣть днѡв 30, двадесаѣть днѡв 26* фіксує написання *у* на місці *о* в новозакритому складі, викликане, вірогідно, південноукраїнським мовним впливом.

Чимало є прикладів поплутування фонем *ы* та *і*, зумовлених появою нового голосного *и* з колишніх **у* та **і*, у тому числі після задньоязикового приголосного *г*: *вторый 31 – второй 33, дрѣгых 1 – дрѣгих 9, иншии 38 – иньшыє 23, межи 12 – межи 22, новыє 4 – нових 7, причины 14 – причинѣ 24 – причыны 10, рымскомъ 10 – римского 13, тым 4 – тим 4, чыста 13 – чистое 28*. Очевидно, народне мовлення того часу вже містило новосформований передньо-середній звук *и*.

Зафіксовано наближення звука *е* до *и* в ненаголошеній позиції: *христианское 15 – хрестиянскаѣ 31*, що не властиво північноукраїнським говорам, і найімовірніше, можна пояснювати польським впливом та різними аналогіями, як-от: *хрестияньскихъ* із *хрестъ* [3, с. 192]

У системі консонантизму давній текст засвідчує ознаки асиміляції *ј* передньоязиковими приголосними: *баченьѣ 10, баченьємъ 31 – баченє 3, баченю 5; братиє 9 – братаѣ 9, молчаньємъ 8 – молчанє 8, нарѣшенью 42 – нарѣшенѣ 24, преданию 18 – преданю 12, радостью 28 – радостю 9*. Наслідки процесу розподібнення приголосних звуків зафіксовані в написанні займенника *кто 15 – хто 3*.

Спрощення у групах приголосних зумовлює появу таких варіантів: *властнє 33 – власнє 8, мѣстца 1 – мѣсце 2, намѣстниками 12 – намѣсниками 17, прѣстной 35 – прѣсного 35*. Під впливом польської мови з'явилися паралельні форми *ѣбожестве 20 – оубозство 27*.

Ознаки ствердіння *р'*, які загалом властиві досліджуваному тексту [4, с. 105], виявляються й у варіантах: *календаря 29 – калєндара 7*.

Ознаки другого південнослов'янського впливу містяться у формах: *прѣвѣй 29 – первѣй 16, трѣпети 39 – терпѣти 39*. У написанні йотованих теж простежуємо такі риси: *патріарха 21 – патріарха 42, хрстіанє 28 – хрстіяны 31, христианскѣю 26 – христианское 15*.

Поширені в пам'ятці повноголосні форми, проте відчутний вплив старослов'янської мови: *голов 4 – глав 7, молодыми 4 – младый 4, передь 6 – пред 8, середѣ 30 – средопостыє 29*.

Приклад паралельного вживання іменника *очи 9 – вочи 38* репрезентує виникнення протетичного *в* перед голосним звуком. Досить помітним є чергування префіксів *в-у*: *вчинити 40 – ѣчинили 19, всехъ 4 – оусѣхъ 11, вроды 13 – оуродє 10*.

Цікавим явищем є чергування задньоязикових приголосних *к-ч* у словоформах: *пекелный 25 – печелный 25*.

Зафіксовано чимало свідчень морфологічної варіативності у «Ключі царства небесного». У першу чергу, вона пов'язана із занепадом давньої

системи відмінювання іменників, переважно чоловічого роду. Паралельні закінчення іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини страха 36 – страхѸ 11, у давальному відмінку однини законѸ 23 – законови 33 викликані сплутуванням закінчень давніх основ на *-ѡ та на *-ѣ. Іменники чоловічого роду в називному відмінку множини набувають форм апслли 36 – апстлове 12, жиды 42 – жидове 8, отцы 36 – отцеве 24, де унаслідок впливу закінчень іменників *-ѣ-основ варіюються флексії *-ы* та *-ове(-еве)*. Орудний відмінок множини іменників чоловічого роду містить паралельні форми: давніша – межы апстлы 12 – і варіант апстлтьми 12 під впливом іменників з основою на *-ѣ.

Прикметникова парадигма представлена варіативним уживанням коротких і повних форм, поширюваних під впливом народного мовлення: великъ 34 – великии 27, великѸ 23 – великѸю 16, певна 9 – певнаѧ 35, що властиво і займенникам: котора 3 – которая 13, та 7 – таѧ 18.

Щодо числівника, спостерігаємо паралелі у формах двоїни: ѡбдѡва 34 – обоє 16, обе 17 – обѣдѡве 16, а також у формах: едно тѣло 28 – ѡт единое матере 9, і у похідних єдності 34 – єдності 38, які, на нашу думку, є теж виявами розмовного стилю.

Багатий з погляду варіативності матеріал, який засвідчує вплив польської мови, надають прислівники: пилне 3 – пилно 15, поспол 6 – посполѸ 10, свышь 6 – свыше 3, скромне 22 – скромно 39, тайно 11 – таине 16, тогда 2 – теды 12, явно 11 – явне 6, кгда 3 – кгдажь 9.

Варіативні дієслівні форми відображають риси розмовної поліської стихії: дѡетсѧ 26 – се дѣеть 36, мѣсѧт 1 – мѣсѧть 36, чинѧт 38 – чинѧть 38. Інфінітивні форми внаслідок відображення рис розмовного мовлення містять як суфікс *-ти*, так і суфікс *-ть*: обачити 33 – обачить 25, рѧдити 18 – рѧдить 22, сходити 33 – сходить 8, чинити 7 – чинить 11.

Лексичні пам'ятки теж притаманна певна варіативність. Вона спричинена насамперед використанням давніх номенів і появою нових слів, великою кількістю запозичень з інших мов, головню, із польської. Слова, що продовжують киеворуський період української мови і відображають народне мовлення середньоукраїнського періоду, виступають у лексичних відповідниках: вездѣ 15 – всюдѡ 7, год 30 – рокѸ 7, гостинцемѡ 36 – дорогах 28, держать 29 – тримати 23, если 3 – коли 4, жадаеть 10 – хочеть 5, зрить 4 – бачить 32, изьбы 32 – дома 33, или 1 – чи 16, иным 3 – иньшимѡ 27, наказанѣ 21 – караню 21, двома недѣлѧми 30 – тыжднемѡ 30, обычай 21 – звычай 27, опѧть 26 – зновѸ 26, въ постѸпкахѡ светскихѡ 27 – въ оучинкахѡ милосердныхѡ 28, тайну 31 – таємници 32, чада 2 – дѣти 13, часѡ 29 – години 3.

Унаслідок польськомовного впливу постала низка варіантів: або 4 – албо 6, бодай 28 – жебы 7, великѸ 23 – велкѸ 29, велми 7 – барзо 36, дороги

19 – гостинцемь 31, крепко 10 – мощно 17, маеш 2 – маш 11, сила 15 – мощь 25, кто хце 33 – хто не хочеть 5.

Пам'ятка містить одиничні приклади лексичної варіативності, викликані запозиченнями слів з інших мов: суть 12 – натура 1, з лат. *nātūra* «характер; природа» (ЕСУМ, IV, 49); ґчителе или докторы 12, з лат. *doctor* «учитель» (ЕСУМ, II, 104); дияволь 9, з грецьк. «диявол; наклепник» (ЕСУМ, II, 81), – сатана 36, з грецьк. «сатана; протидіючий» (ЕСУМ, V, 183), – шатан 7, з тюркських мов, турецьк. *şaitan* «чорт» (Фасмер, IV, 395); царемь 22 – цесаромь 20, від кесар з грецьк. «імператор» (ЕСУМ, II, 426).

Розглянутий матеріал свідчить про фонетичну, морфологічну та лексичну варіативність мовних елементів у творі Г. Смотрицького «Ключ царства небесного». Аналіз мовного паралелізму дозволяє виділити причини мовних хитань: 1) дотримання певних принципів орфографії, що діяли в той час, зокрема, другий південнослов'янський вплив, і збереження давніх, успадкованих із попередніх періодів розвитку української мови, елементів, які функціонували поряд із новішими утвореннями; 2) народнорозмовна стихія, діалектне середовище, у якому жив і творив митець, а саме – північне наріччя української мови, зрідка, можливо, змішуване з рідною авторові подільською говіркою; 3) вплив на український писемний узус інших лінгвосистем, зокрема значний вплив польської мови, який демонструють відповідні, здебільшого лексичні, запозичення, позаяк набагато менше виявлено мовних варіантів церковнослов'янського, грецького, латинського походження. Отримані висновки цілком підтверджують думку укладачів визначної пам'ятки староукраїнської мови другої половини XVI століття, що книга написана розмовною «простою» мовою на поліській діалектній основі.

Література

1. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови / І. Матвіяс. – К. : Велес, 1998. – 162 с.
2. Мойсієнко В. М. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові (на прикладі текстів північноукраїнського ареалу XVI ст.) / В. М. Мойсієнко // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 22. Т.1 – Житомир, 2010. – С. 114 – 125.
3. Мойсієнко В. М. С.192. Північне наріччя української мови в XVI-XVII ст. Фонетика : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01 / Мойсієнко Віктор Михайлович. – Житомир, 2006. – 441 с.
4. Мойсієнко В. М. Герасим Смотрицький та його «Ключ царства небесного» / В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук // Смотрицький Г. Ключ царства небесного. – Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2005. – С. 93 – 120.
5. Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Герасим Смотрицький / Підгот. до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук. – Житомир : Житомирський державний ун-т імені Івана Франка, 2005.
6. Українська мова : енциклопедія / Ред. кол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : «Українська енциклопедія», 2000. – 752 с.

Скорочення

- ЕСУМ Етимологічний словник української мови : у 7-ми т. – К., 1982–2006.– Т. I–V.
 Фасмер Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.– М., 2004. – Т. 1–4.